

ІСТОРІЯ

народного
господарства
та
економічної
думки

УКРАЇНИ

ВИПУСК

33-34

2002

**ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ**

**ІСТОРИЯ
НАРОДНОГО
ГОСПОДАРСТВА
ТА ЕКОНОМІЧНОЇ
ДУМКИ
УКРАЇНИ**

**Міжвідомчий збірник
наукових праць**

Засновано в 1965 р.

**Випуск
33 – 34**

Київ – 2002

Історія народного господарства та економічної думки України.
Міжвід. зб. наук. праць. — Випуск 33 – 34. — Київ, 2002. — 384 с. — (Інститут економіки НАН України).

На сторінках чергового (33 – 34-го) випуску всеукраїнського історико-економічного збірника публікуються нові розробки вчених з питань історії економічних реформ, історії народного господарства та історії економічної думки. Вперше перевидається стаття М. В. Птухи «М. І. Туган-Барановський як економіст» (1919). В розділі «До історії наукових установ» вміщені «Бібліографія основних наукових праць Інституту економіки НАН України» та інші матеріали.

На страницах очередного (33 – 34-го) выпуска всеукраинского историко-экономического сборника публикуются новые разработки ученых по вопросам истории экономических реформ, истории народного хозяйства и истории экономической мысли. Впервые переиздается статья М. В. Птухи «М. И. Туган-Барановский как экономист» (1919). В разделе «К истории научных учреждений» помещены «Библиография основных научных трудов Института экономики НАН Украины» и другие материалы.

Редакційна колегія :

Т. І. Дерев'янкін (відповідальний редактор), В. Г. Бодров, Л. П. Горкіна, В. І. Гринчуцький (заст. відповідального редактора), В. Є. Козак, В. І. Кононенко, Л. Я. Корнійчук, В. В. Лантух, В. М. Трегобчук, Б. М. Орловський (відповідальний секретар)

Рецензенти :

В. С. Стешенко, Л. В. Чуйко, О. Б. Шульга

Затверджено до друку вченою радою
Інституту економіки НАН України

Адреса редколегії: 01011. Київ – 11, вул. Панаса Мирного, 26

Тел. 290-84-07

<http://news.te.ua/papers/econh>

- / Глав. редколлегия : В. Н. Черковец (глав. ред.) и др. — М. : Мысль, 1987. — 608 с.
3. *Всемирная история* экономической мысли. В 6 т. — Т. 2 : От Смита и Рикардо до Маркса и Энгельса / Глав. редколлегия : В. Н. Черковец (глав. ред.) и др. — М. : Мысль, 1988. — 576 с.
 4. *Кейнс Д. М.* Общая теория занятости, процента и денег. — Пер. с англ. — М., 1948. — 399 с.
 5. *Политическая экономия* : Учебник для вузов / В. А. Медведев, Л. И. Абалкин, О. И. Ожерельев и др. — М. : Политиздат, 1988. — 736 с.
 6. *The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith.* — Vol. III. — Oxford University Press, 1979.

Одержано 22.03.2000.

Л. П. Горкіна

ВІД ІДЕЇ НЕОКЛАСИЧНОГО СИНТЕЗУ ДО ІДЕЇ ЕФЕКТИВНОСТІ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ПЛАНУВАННЯ (ПАРАДОКС ТЕОРІЇ ЦІННОСТІ М. І. ТУГАНА-БАРАНОВСЬКОГО)*

У статті розглянута перша в історії соціалістичної думки спроба економічного обґрунтування ідеї ефективності соціалістичного планування, здійснена видатним українським економістом Михайлом Івановичем Туганом-Барановським (1865-1919). Питання розглянуте у контексті короткої ретроспективи проблеми економічної ефективності та внеску в її розв'язання на рубежі XIX – XX ст. неокласичної школи на чолі з Альфредом Маршаллом (1842–1924).

3. Концепція соціалістичного планування М. Тугана-Барановського у контексті його теорії цінності

Як було показано у попередній частині цієї розвідки, парадокс теорії цінності М. Тугана-Барановського полягає у тому, що вона, з одного боку, відкривала шлях до першого неокласичного синтезу, здійсненого А. Маршаллом у його теорії ціни, а з іншого – виводила саму теорію цінності за межі ринкових уявлень. Спадщина М. Тугана-Барановського в галузі аналізу проблеми цінності є в певному розумінні унікальною: якщо К. Маркс використав модифіковану ним класичну теорію цінності для

* Закінчення. Початок див. у кн. : «Історія народного господарства та економічної думки України», вип. 31-32.

© Л. П. Горкіна, 2002

заперечення ефективності ринкового господарства, А. Маршалл розвинув теорію цінності у теорію цін і довів ефективність ринкової економіки, то М. Туган-Барановський вперше в історії економічної думки зробив спробу за допомогою власної теорії цінності обґрунтувати ефективність майбутнього позаринкового соціалістичного виробництва, що буде керуватися єдиним планом.

З цього приводу інший відомий економіст послідовно ринкової орієнтації Б. Бруцкус (1874-1938), який першим наприкінці 1920 р. виступив з критичним аналізом соціалістичної системи господарства (за що вже 1922 р. був висланий до Німеччини), наголошуючи на повній відсутності теоретичного обґрунтування цієї системи, писав: «Навіть видатний теоретик більшовизму М. Бухарін у своїй «Економике переходного времени» обмежився ствердженням старого положення соціалізму, що категорії капіталістичного ладу при соціалізмі втрачають своє значення, але він не зробив спроби виявити, які ж категорії будуть регулювати виробництво і споживання при новому ладі. Якщо в російській літературі і зроблена спроба конструювати соціалізм як позитивне вчення, то вона належить покійному М. І. Тугану-Барановському, якого, звичайно, не можна назвати ортодоксальним марксистом» [2, с. 134-135].

Дійсно, прибічником марксистської моделі державного соціалізму М. Туган-Барановський був остільки, оскільки був упевнений у величезних перевагах централізованого планування як єдиного шляху до знищення експлуатації, досягнення пропорційності у господарстві, небувалого піднесення продуктивності суспільної праці, зростання на цій основі добробуту та духовності суспільства. Ці думки він детально розвинув у цілій низці праць, що завершилося його фундаментальним дослідженням «Социализм как положительное учение» (1918) (на яке ми переважно і будемо посилатися). Аналіз цих праць засвідчує, що вчений зовсім не абсолютизував державну централізацію управління економікою, ясно бачив негативні її сторони: зростання ролі примусовості, бюрократизму, волюнтаризму, загрозу свободі особистості, приниження людини до ролі простого гвинтика чи колеса в гігантській машині соціалізму; попереджав про негативний вплив явищ на ефективність господарювання. «Централізація обіцяє дуже багато, — застерігав він, — але нерідко ці обіцянки залишаються на папері» [8, с. 82].

М. Туган-Барановський передбачив цілу низку заходів для покращання моделі централізованого соціалізму — доповнив її елементами федералізму та синдикалізму, кооперативними, муніципальними та одноосібними формами господарства, розширенням сфери участі робітників в управлінні підприємствами тощо. Та при цьому всі ці заходи не зачіпали основних постулатів у його концепції соціалізму: рішучого заперечення приватної власності та дотримання принципу єдиної державної власності на засоби виробництва (які можуть надаватися тільки у тимчасове користування), заперечення ринку і конкуренції (яку вчений

вважав «великим злом»), запровадження єдиного централізованого державного планування, збереження «свободи особистого маневру» тільки у сфері особистого споживання та інтелектуальної праці тощо [8, с. 87-88].

Ця соціалістична концепція і розвела М. Тугана-Барановського з неокласиками. Замість ринкової системи рухомої рівноваги між споживчими запитами та виробничою організацією суспільства (вираз Б. Бруцкуса), досліджуваної ними, М. Туган-Барановський по суті залишив для економіки соціалізму ту «фікцію стаціонарного стану», з якої неокласики своє дослідження тільки починали [3, с. 182]. Саме з неї вивів свою знамениту систему загальної рівноваги Л. Вальрас. Як відомо, у такій системі відсутній прибуток, тобто джерело економічного розвитку. «Втім, що ж тут дивного, – писали з приводу абстрактної моделі Л. Вальраса Ш. Жід та Ш. Ріст, – якщо це зводиться до того ж, до чого зводиться дуже відома формула, за якою продажна ціна при режимі вільної конкуренції обов'язково співпадає з вартістю виробництва.

Це, як уповні зрозуміло, не заважає визнанню наявності прибутку у всіх суспільствах, але пояснюється вона просто – як безперервні коливання системи навколо певної точки, на якій вона ніколи не зупиниться. Прибуток у цій концепції – морські хвилі, які не заважають нам визнати, що рівень моря горизонтальний і оснувати на цьому припущенні відмінність всіх різноманітних висот на землі. Чи наступить день, коли встановиться повна рівновага і прибуток зникне? ... Може бути. Але в той день, коли у фізичному і економічному світі встановиться повна рівновага, все зупиниться і світ загине» [5, с. 531-532]. Однак саме в такій рівновазі, обумовленій відсутністю і конкуренції, і прибутку, у повній відповідності до власної теорії цінності вбачав найвищий ступінь ефективності економічного розвитку М. Туган-Барановський і саме ці уявлення поклав в основу своєї моделі планування соціалістичної економіки.

Для реалізації цієї моделі вчений залишає такі основні категорії «будь-якого господарства» (тобто логічні категорії) як «цінність» та «вартість». «Мета господарської діяльності, – пише він, – задоволення потреб не може бути досягнута без витрати господарської праці, а тому **цінність** так само як і **трудова вартість** (підкреслено нами – Л. Г.) повинні бути визнані основними та неусувними категоріями всякої господарської діяльності, якою б вона не була». І при соціалізмі господарська діяльність «буде керуватися принципом досягнення найбільшої цінності при найменшій витраті, інакше кажучи при найменшій вартості» [8, с. 99]. Нагадаємо, що при цьому передбачалося співставлення позаринкових за своєю сутністю категорій – як цінності, так і вартості [див.: 3, с. 178-181].

Щодо категорії «трудова вартість», єдиною субстанцією якої М. Туган-Барановський вважав працю, він неодноразово наголошував на

тому, що ця категорія не об'єктивізується в ціні, «не визначає собою товарну ціну», явища якої становлять «найважливіший предмет вивчення буржуазної економічної науки». Але, як категорія логічна, вона стане наріжним каменем науки майбутнього суспільства, «вільного від товарного фетишизму» [9, с. 100, 101; 7, с. 78-79].

Вчений визнавав, що для використання цього показника у соціалістичному плануванні «доведеться приводити до загальної одиниці суспільної праці трудові процеси різного роду», зводити кваліфіковану працю до простої шляхом обчислення кількості годин «середнього суспільно необхідного робочого часу» в одній годині праці кваліфікованого робітника з урахуванням всієї суспільної праці, витраченої на забезпечення такої високої кваліфікації і т. п.; розглядав витрати праці як витрачання «власної робочої сили», але не окремого робітника, а усього суспільства, «колективної трудящої людини» тощо [8, с. 102]. Тим самим вчений поділяв уявлення основоположників марксизму про безпосередньо суспільний характер різних видів конкретної праці при соціалізмі та можливість їх вимірювання часом. Як відомо, здогматизовані «політичною економією соціалізму», ці уявлення лягли в основу її витратної концепції – оцінки суспільної корисності («вартості») результатів праці витратами цієї праці.

Однак М. Туган-Барановський, з притаманною йому об'єктивністю, вже в процесі етичного обґрунтування запропонованої ним категорії «трудова вартість» (зокрема, в «Основах политической экономии» (1909)) наводить приклад, який всупереч етичним викладкам вченого з вражаючою переконливістю доводить суспільну «антиефективність» її використання. Видобування штучним способом води з кисню та водню або безцільне паління з гармати ніякої цінності не створюватимуть, зауважує вчений, але розраховувати трудову вартість такої праці необхідно. І пояснює: «Ми цінимо свою працю не тому (або не тільки тому), що за її допомогою ми можемо здобути господарські предмети. Ні, наша праця – це ми самі, наша ощадливість по відношенню до власної праці має такий же первісний, а не похідний характер, як і наша ощадливість по відношенню до предметів нашої насолоди і зручності ...» і т. п. [7, с. 76].

З недалекого нашого соціалістичного минулого добре відомо, яким важким тягарем на суспільство лягали подібні види непотрібної йому діяльності. За відсутністю критерію для оцінки їх суспільної корисності (або ж «антикорисності») вони оплачувалися суспільством як суспільно необхідні за принципом «розподілу за працею». На жаль, не давала такого критерію і теорія цінності М. Тугана-Барановського, в якій «трудова вартість» повинна була співвідноситися з суб'єктивною цінністю, взятою ним з теорії граничної корисності. Ця суб'єктивна цінність, природно, теж не об'єктивізувалася в цінах і тому ніяк не могла виразити напруженість суспільних потреб. Але, пояснював свою позицію вчений,

«ясно само собою, що де немає обміну, там немає і мінової цінності» [8, с. 99].

Таким чином, оскільки «мінова цінність» при соціалізмі зникає, залишаються «трудова вартість» (по суті «абсолютна», подібно до Марксової трудової цінності), що вимірюється робочим часом, та така ж «абсолютна» суб'єктивна цінність, яка теж безпосередньо вимірюється відповідно до кардиналістських уявлень засновників теорії граничної корисності. Але ці вимірювання виконує не окрема особа (як у К. Менгера) і не ринок, що об'єктивізує ці суб'єктивні оцінки у суспільні мінові цінності, тобто ринкові ціни (як у Є. Бьом-Баверка), а соціалістична держава. При складанні господарського плану, вважав М. Туган-Барановський, соціалістичне суспільство «буде керуватися тими ж самими міркуваннями, якими нині керується у своєму індивідуальному господарстві приватний господар, який веде натуральне, а не грошове господарство», оскільки соціалістичне господарство «стає подібним до натурального господарства окремої особи». Таких міркувань два: «з одного боку, суспільство повинно буде враховувати граничну корисність кожного продукту, з іншого боку – його трудову вартість» як «два основних елементи» для побудови господарського плану [8, с. 100].

Слід відзначити, що неможливість реалізації подібного завдання переконливо довів вже один з провідників Австрійської школи та засновників неокласицизму Ф. фон Візер у праці «Природна цінність» [12], яку М. Туган-Барановський розглядав поряд з працями К. Менгера та Є. фон Бьом-Баверка ще у своєму першому дослідженні 1890 р. [10, с. 193]. Виходячи з абстрактно-теоретичного уявлення про те, що визначати умови загальної рівноваги буде центральний плануючий орган, а не ринок, Візер наочно продемонстрував теоретичну і практичну нездійсненність такого варіанту керівництва економікою. Він прийшов до висновку, що ніяке центральне плануюче агенство не зможе замінити ринок, який постійно «вловлює» безперервні зміни цінностей будь-яких товарів, послуг, природних ресурсів і визначає систему рівноважних цін, які найбільшою мірою враховують всю різноманітність інтересів всіх споживачів та всіх виробників, постійних змін у споживанні, випадкових факторів, що можуть вплинути на виробництво та реалізацію тощо.

Натомість, прагнучи довести можливість соціалістичного планування, М. Туган-Барановський наводить приклад складання общинного плану виробництва огірків та картоплі при наявності різного запасу ресурсів праці у суспільстві: у першому випадку – «4 одиниці праці» і у другому – «10 одиниць праці». Довільно визначивши «найбільшу корисність» однієї вагової одиниці огірків «цифрою 4» та картоплі «цифрою 1» і так само довільно прийнявши трудову вартість огірків удвічі вищою від трудової вартості картоплі, вчений шляхом досить некоректного використання знаменитої «таблиці Менгера» та поняття сукупної корисності кожного продукту будує, відповідно до

власної «теореми цінності», план виробництва огірків та картоплі. Цей план «доводить», що у першому випадку (при 4-х одиницях праці) «суспільство не може продукувати огірків», а у другому (при 10 одиницях праці) – доцільно для суспільства продукувати «8 одиниць картоплі та 1 одиницю огірків». Незважаючи на повну абстрактність наведених розрахунків та висновків, вчений переконаний, що соціалістичне суспільство «так і буде чинити при визначенні господарського плану»: буде співставляти по відношенню до кожного продукту ці «дві основні господарські категорії», «викреслювати криві корисності кожного продукту та криві вартості його ж» [8, с. 101].

На неможливість зведених таких кривих, що є функціями від різних факторів, в одній системі координат ми вже звертали увагу при розгляді у попередній частині цієї роботи теорії цінності М. Тугана-Барановського. Втім, і сам вчений яскраво продемонстрував безплідність запропонованого ним варіанту співставлення корисностей з витратами: виходячи, подібно до неокласиків, з обмеженості ресурсів (в даному випадку тільки праці) та необхідності вибору оптимального варіанту їх використання (у прикладі – розподілу між двома виробництвами), вчений розв'язує це завдання практично через обмеження потреб. При цьому зовсім полишає осторонь економічну поведінку людини і як споживача, і як виробника, повністю нівелюючи її значення, можливості будь-яких техніко-економічних вдосконалень тощо. Фактично, у власній моделі соціалізму М. Туган-Барановський повертається до класичної теорії цінності у Марксовій інтерпретації, роблячи всі свої попередні спроби включити в орбіту цих уявлень категорію граничної корисності просто непотрібними. На власне запитання «Чим же буде визначатися висота цінності у соціалістичному суспільстві?» – він відповідає: в цілому, вона буде визначатися «тими ж факторами, що й в сучасній господарській (тобто ринковій капіталістичній – Л. Г.) системі, з тією різницею, що вплив трудового фактору буде більш безпосереднім і вирішальним» [8, с. 101-102], а практично, як було показано вище, виключним.

Як слушно зауважував Б. Бруцкус, в такому господарстві не тільки ринкові ціни, а й ціни факторів виробництва, тобто категорії заробітної плати, прибутку та ренти втрачають своє значення (дві останні зникають як нетрудові доходи, а робітники практично отримують повний продукт своєї праці). Очевидно, для реалізації принципу господарської доцільності, дійсно, залишається тільки механізм, подібний до того, що діє в індивідуальному натуральному господарстві для досягнення на власний розсуд господаря певної відповідності між витратами, переважно трудовими, та цінністю продуктів праці, «які споживаються самими трудящими та їх близькими» [2, с. 137]. Якщо ж зважити на розміри та складність цілого народного господарства порівняно з окремим натуральним, стає цілком очевидним недієвість подібного принципу господарювання, практична «атрофія господарського розрахунку», за

виразом Б. Бруцкуса, в результаті відсутності реального механізму співставлення результатів народногосподарської діяльності з витратами, виявлення реальних суспільних витрат на виробництво того чи іншого продукту.

Звичайно, М. Туган-Барановський не міг не розуміти цього, був вимушений визнати, що план, за яким «досягається максимум суспільної користі, найкращим чином утилізуються продуктивні сили суспільства», – є лише мета, «яка далеко не завжди може бути досягнута» [8, с. 105]. Що ж стане на заводі? Передусім, звичайно, суспільний попит, який хоч і «мало коливається з року в рік», і «може бути передбачений заздалегідь», але «... все ж не повною мірою». Вчений не тільки дуже виразно малює картину добре відомих нам з соціалістичного минулого явищ дефіциту та перевиробництва, але й робить цілком обґрунтований висновок, що такі недопустимі явища виникли б «тільки з тієї причини, що ціни продуктів будуть пропорційні трудовим вартостям». Бо «якби ціни були пропорційні трудовим вартостям, – пояснює М. Туган-Барановський, – то одні отримують у предметах споживання більше, ніж інші»: ті, хто встигнуть закупити дефіцитні товари, «будуть у кращому становищі», інші ж «матимуть право вважати себе об'єктом соціальної експлуатації» [8, с. 105-106]. Вражає точність, з якою вчений у моделі планово-розподільчої системи соціалізму оголює корені соціальної експлуатації, які давали свої гіркі плоди у колишньому СРСР протягом багатьох десятиліть.

Однак, зробивши такий досить сумний висновок щодо практичного значення власної теорії цінності, вчений знаходить чисто економічний вихід з цієї «соціалістичної» ситуації. Для того, щоб боротися з ганебними для соціалізму явищами, через які «суспільство не використало б повною мірою наявні у його розпорядженні господарські продукти» та допустило б «експлуатацію однієї частини громадян іншими ...», соціалістичне суспільство буде вимушене відхиляти ціни продуктів від пропорційності з трудовими витратами». Тобто воно буде вимушене використати ціновий механізм: підвищувати ціни на дефіцитні речі і знижувати на ті, що не користуються попитом. При цьому, пояснює М. Туган-Барановський, ціна будуватиметься на тих же засадах, що і в сучасному суспільстві, — буде встановлюватися «на тому рівні, при якому суспільний попит найбільш врівноважується пропозицією ... У цьому відношенні зовсім ніякої різниці між будовою ціни в капіталістичному та соціалістичному суспільстві не буде» [8, с. 106].

Цей висновок фактично заперечував значення головної у концепції соціалістичної економіки М. Тугана-Барановського категорії «трудова вартість». Але сам вчений так не вважав. Цим показником – «відносною трудовою цінністю», пояснює вчений, буде управлятися поділ суспільної праці між різними галузями виробництва «за межами ринку». Але безпосереднім регулятором ціни при соціалізмі, як і при капіталізмі, буде співвідношення суспільного попиту та суспільної пропозиції, за яким,

однак, повинна слідувати держава, встановлюючи відповідні ціни. Тобто для соціалізму «у вузькому розумінні», на відміну від комунізму, вчений зберігає обмін, ціну та гроші для переходу предметів споживання у розпорядження споживачів «шляхом продажу їх за певною ціною» [8, с. 104]. Очевидно, що ціна як вираження цінності «працює» вже проти «оптимального» поділу суспільної праці за планом, складеним відповідно до виведеного раніше вченим закону цінності.

І знову на теоретичному обрії вченого спалахує застережне червоне світло: «Однак треба мати на увазі, – з усією силою наукової об'єктивності констатує М. Туган-Барановський, – що ціни у соціалістичному суспільстві будуть монополюними цінами, а не цінами на основі конкуренції, як це звичайно у сучасному суспільстві». Здавалося б, чого вже більше для заперечення реального значення при державному соціалізмі того самого співвідношення попиту і пропозиції, яким повинна керуватися держава. Але і тут вчений знаходить свої аргументи, спираючись, однак, знову на чисто етичний момент: при соціалізмі монополюні ціни «будуть управлятися не прагненням до найбільшого баришу, а прагненням до найбільшої суми суспільної користі, інакше кажучи, інтересами самих споживачів» [8, с. 106]. Утопізм цього аргументу нині доводити не потрібно.

Звичайно, сама ідея співвіднесення у плануванні витрат з корисністю як необхідної умови ефективності господарювання була плідною, проте і обрана вченим форма такого планування і запропоновані ним наукові засади його забезпечення виявилися неспроможними. Дійсно, якщо у ринковій економіці постійне коливання цін забезпечує пристосування виробництва до попиту та досягнення рівноваги між попитом і пропозицією, то у концепції М. Тугана-Барановського, де ринок відсутній, суб'єктивістське корегування цін суспільством (державою) покликане *a priori* виправляти диспропорції, закладені у самому плані виробництва різних товарів. Подібне маніпулювання цінами ніяк не могло зарадити фактичному обмеженню свободи вибору у сфері споживання, яку, до речі, М. Туган-Барановський обгрунтовував як одну з головних відмінностей системи соціалізму порівняно з комунізмом. Примусовий розподіл виробленого продукту, що не користується попитом, навіть і за допомогою зниження цін на цей продукт, повинен був стати не чим іншим, як елементом у будівлі розподілу, який Б. Бруцкус влучно назвав авторитарним.

Фактична відсутність у концепції соціалістичного планування М. Тугана-Барановського ринку (як предметів споживання, так і засобів виробництва) робила, по-перше, неможливим врахування ступеня напруженості численних потреб з боку самих споживачів, що можуть знайти реальне вираження тільки в ринкових цінах. По-друге, неможливим ставав і ефективний розподіл ресурсів через відсутність зв'язку такого розподілу з результатами виробничої діяльності. На останнє особливу

увагу звертав, зокрема, Б. Бруцкус. На ряді виразних прикладів він доводив, що розрахунок собівартості продукту у будь-якому соціалістичному підприємстві, якому протистоїть не ціна продукту, що склалася на ринку, а середня собівартість того ж продукту (виведена по всіх підприємствах, що виробляють його), не може слугувати показником дійсної його цінності для суспільства. Така «цінність за собівартістю» не може виявити напругу соціальної потреби в товарі, як це робить ринкова ціна, виконуючи роль своєї директиви для регулювання виробництва. Тільки напруженістю попиту визначається гранична вартість виробництва, яка і відповідає ринковій ціні, а не середній вартості. Це визнав Д. Рікардо у своїй теорії ренти, яку сприйняв і К. Маркс. Цей занадто широкий спосіб визначення цін (що становив виняток у теорії Рікардо), щоб не підірвати самої теорії, сучасна політична економія, підкреслював Б. Бруцкус, «визнала єдиним» [2, с. 143]. Зауважимо, що саме цього способу, що базувався на теорії граничної продуктивності (доповненого А. Маршаллом поняттям «квасиренти»), М. Туган-Барановський не визнав. Більше того, різко заперечував проти нього переважно з ідеологічних міркувань.

У конструкції соціалістичного планування М. Тугана-Барановського по суті відсутній його мікроекономічний рівень – механізм планування власного виробництва підприємцями не тільки в «капіталістичному» розумінні цієї діяльності (за відсутністю і власного виробництва і підприємців), а й у «соціалістичному» – на рівні усупільнених підприємств та їх керівництва. Дійсно, уявляючи соціалістичне господарство подібним до натурального, він передбачає централізований розподіл ресурсів, передусім засобів виробництва, що і дозволить, на думку вченого, досягти тієї пропорціональності, яка не тільки ліквідує кризові явища, притаманні капіталізму, а й забезпечить відповідність виробництва суспільним потребам.

Критикуючи цю позицію, Б. Бруцкус наголошував на чисто суб'єктивістському характері рішень центрального органу щодо відповідності ресурсів, що виділятимуться із «загального котла» кожному підприємству, розмірам надходжень у цей «загальний котел» продуктів від кожного з них [2, с. 150]. У централізованому соціалістичному господарстві, де відсутній об'єктивний критерій для оцінки роботи підприємств, все буде залежати від суб'єктивної точки зору управлінців. «А разом з тим, – писав Б. Бруцкус, – великий простір відкривається для різного роду політичних впливів на економічне життя ... Тому навіть у соціалістичній державі, яка знаходиться у дуже важкому економічному стані, залишки коштів можуть розтрачуватися на такі підприємства, які зовсім не є доцільними, а викликаються іншими міркуваннями влади» [2, с. 151]. На жаль, і нині ці висновки вченого, зроблені на початку 20-х років ХХ ст., залишаються для нас актуальними.

Не менш важливим є на сьогодні і глибоке опанування причин, які не дозволили такому видатному вченому, яким був М. Туган-Барановський,

розв'язати в межах уявлень класичної школи та марксизму (тільки формально «підправлених» ним ідеями Австрійської школи) проблему цінності в дусі неокласичної теорії цін. Впевнений у тому, що у вивченні механізму ціноутворення «економічна теорія наштовхується на свою природну межу – в галузь неусвідомленого вона проникнути не може» [7, с. 366], вчений і запропонував для розв'язання проблеми народногосподарської ефективності власну модель централізованого соціалістичного планування переважно на позаринковій основі.

Практичну нездійснимість подібних конструкцій планування вже на той час переконливо довели моделі централізованої планової економіки, створені, слідом за Ф. фон Візером, видатними італійськими вченими-математиками В. Парето (який заклав основи сучасної теорії економічної оптимальності) та Е. Бароне (що створив загальну теорію планової економіки, замінивши механізм ринку діяльністю центрального плануючого агенства) [6, с. 104-105]. Й. Шумпетер у своїй знаменитій «Історії економічного аналізу» іронічно зауважив, що ці економісти, які абсолютно не симпатизували соціалізму, зробили соціалістичній доктрині послугу, яку самі соціалісти не змогли собі надати. Втім і сам Й. Шумпетер, якого важко запідозрити в симпатіях до соціалізму, теж зробив спробу суто теоретично обґрунтувати можливі переваги централізованого соціалізму порівняно з капіталізмом «великого бізнесу», що далеко просунувся по шляху усупільнення й раціоналізації [11, с. 225-305].

Подібні спроби підвести наукову базу під конструкцію централізованого, планомірно організованого соціалізму не припиняються й донині. Як справедливо відзначає В. Автономов, справа скоріш за все полягає в тому, що «на високоабстрактному теоретичному рівні соціалізм дійсно може видатися досліднику набором «правильних» елементів. Та при будь-якій спробі зібрати з цього конструктора реальну будову неодмінно виявляється, що скріпити її можна тільки цементом насильства. Послідовне здійснення соціалістичного проекту неминуче веде до тоталітаризму – цей висновок людство змогло зробити тільки збагатившись історичним досвідом нашої багатостраждальної країни та її вільних та невольних послідовників» [1, с. 17].

Сповнений симпатії до соціалістичної ідеї, М. Туган-Барановський такого досвіду ще не мав. Він зіткнувся в останні роки свого життя тільки з першими виявами цього досвіду і встиг серйозно застерегти проти будь-яких спроб безпосереднього запровадження Марксової моделі державного соціалізму в життя. Разом з тим його прагнення підвести під соціалістичну ідею підмурок з трудової теорії цінності, модифікованої вченим у трудову теорію вартості, переконливо засвідчують справедливість слів Ф. фон Візера про те, що «цінність є предмет для безпристрасного обміркування. Тут не можна нікому піддаватися голосу уяви замість розуму – не можна

академічному вченому, але ще більш не можна суспільному реформатору і агітатору» [12, с. 65].

Між тим і сьогодні окремі українські економісти-теоретики, прагнучи обґрунтувати власні, незалежні від світового досвіду моделі розвитку ринкової економіки, зберігають у трактуванні теорії цінності (ціни) уявлення, передусім марксистські, ненауковість яких була доведена ще в ХІХ ст. Це спостерігається, зокрема, у статтях «Вартість», «Вартість товару», «Вартості теорії», «Граничної корисності концепція», «Закон вартості», «Закон ринкової вартості» та ін., вміщених в «Економічній енциклопедії» (2000 р.). Особливо прикро констатувати, що при цьому автори в ряді випадків досить некоректно посилаються на М. Тугана-Барановського, даючи неадекватну оцінку його внеску в теорію цінності (ціни) [4, с. 166, 171, 538 та ін.].

Звичайно, ця проблема – предмет окремого розгляду. Однак, вважаємо за доцільне наголосити, що наукова спадщина М. Тугана-Барановського, яка ретельно вивчалася і вивчається у всьому світі, заслуговує на належний науковий рівень висвітлення передусім на батьківщині вченого. Ця спадщина, при всій своїй суперечливості, містить геніальні прозріння і не менш геніальні застереження щодо шляхів і можливостей розвитку економічної науки і практики, які в сучасних умовах входження України у світовий ринковий простір набувають особливо важливого значення.

В статье рассмотрена первая в истории социалистической мысли попытка экономического обоснования идеи эффективности социалистического планирования, осуществленная выдающимся украинским экономистом Михаилом Ивановичем Туганом-Барановским (1865-1919). Вопрос рассмотрен в контексте краткой ретроспективы проблемы экономической эффективности и вклада в ее решение на рубеже ХІХ – ХХ столетий неоклассической школы во главе с Альфредом Маршаллом (1842-1924).

1. Автономов В. С. «Несвоевременные» мысли Й. Шумпетера: Предисловие // Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия. — Пер. с англ. — М. : Экономика, 1995. — С. 5-19.
2. Бруцкус Б. Социалистическое хозяйство. Теоретические мысли по поводу русского опыта // Вопр. экономики. — 1990. — № 8. — С. 131 – 151.
3. Горкіна Л. П. Від ідеї неокласичного синтезу до ідеї ефективності соціалістичного планування (Парадокс теорії цінності М. І. Тугана-Барановського) // Історія нар. госп-ва та екон. думки України. — Вип. 31-32. — Київ, 2000. — С. 166-185.
4. Економічна енциклопедія. В 3-х т. — Т. 1 / Відп. ред. С. В. Мочерний. — К. : Видав. центр «Академія», 2000. — 864 с.
5. Жид Ш., Рист Ш. История экономических учений. — Пер. с англ. — М. : Экономика, 1995. — 543 с.
6. Маленво Э. Лекции по микроэкономическому анализу. — Пер. с фр. — М. : Наука, 1985. — 390 с.

7. *Туган-Барановский М. И.* Основы политической экономии. — СПб., 1909. — XII, 760 с.
8. *Туган-Барановский М. И.* Социализм как положительное учение. — Пг. : Кооперация, 1918. — 133 с.
9. *Туган-Барановский М. И.* Теоретические основы марксизма. — СПб.: Изд-во журн. «Мир Божий», 1905. — 160 с.
10. *Туган-Барановский М. И.* Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причине их ценности // Юрид. вестник. — СПб. — 1890. — № 10. — Т. 2. — С. 192-230.
11. *Shumpeter J. A.* History of Economic Analysis. — New York, 1961.
12. *Vieser F.* Natural Value. — London, 1983.

Одержано 25.05.2001.

Т. В. Гайдай

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЕКОНОМІЧНОЇ СПАДЩИНИ С. М. БУЛГАКОВА

Стаття присвячена дослідженню методологічних засад економічних поглядів С. М. Булгакова, їх ідентифікації з провідними напрямками вітчизняної та світової економічної думки на рубежі XIX-XX ст. Розкривається роль вченого як лідера соціально-етичної течії, що стояв біля витоків вітчизняної інституційної думки, вивчення якої є нагальною потребою сьогодення.

Відомий фахівець з історії економічної думки М. Блауг так висловився з приводу доцільності історико-теоретичних досліджень: «То навіщо турбуватися історією економічної теорії? Бо краще знати власну інтелектуальну спадщину, ніж просто здогадуватися, що вона зберігається десь у невідомому місці і написана іноземною мовою» [1, с. 637]. Ці слова якнайточніше відбивають стан справ із сучасним опануванням економічної спадщини С. М. Булгакова – видатного вченого, вимушеного ідейного вигнанця-емігранта, спадщина якого збереглася і поцінована на чужині. Його вагомий внесок у розвиток української економічної думки далеко не повністю зрозумілий та оцінений його нащадками і спадкоємцями.

Сергій Миколайович Булгаков – видатний релігійний мислитель, філософ, економіст-історик. Він належить до блискучої плеяди всесвітньо відомих вчених початку XX ст., чий інтелектуальний вплив та неподільна

© Т. В. Гайдай, 2002